

A MAGYAR NÉPKÖLTÉSZET ÉS NÉPZENE HONFOGLALÁS ELŐTTI RÉTEGEI*

A magyar népzene, népmese, népballada és néphit számos elemet tartott fenn honfoglalás előtti műveltségünkben. Legrégibb időnkig visszanyúló emlékezet a *zenei hagyományoknak* van. Nemcsak azért, mert ugor kori hagyományokat őriz, hanem mert ez a hagyomány igen gazdag és elterjedt. A szabadon rögtönzött siratódallam az összekötő kapocs, amelynek két egymás melletti záróhangját, illetve fejlettebb típusaiban három- négy záróhangját még kötetlenül váltogatják az énekesek. Ez a stílus valószínűleg egy egyszerű sorisméltéses – tehát egyetlen záróhangú – ősi finnugor énekfajta továbbfejlesztése; legfejlettebb típusának, az 5., 4., majd 2. és 1. fokokon megálló, tehát kvartviszonyt érzéztető nagyívű siratónak is van megfelelője ugoroknál. De a nálunk nagy tömegű ilyen siratók mellett a belőlük kifejlődött strofikus népdalok is igen széles körben vannak elterjedve mind szabad rubato ritmusban, mind táncdalként. Az utóbbiak közé tartozik a híres kállai kettős is. Ez a dúr, ritkán moll hangnemű, ereszkedő, sok hangisméltést alkalmazó stílus határozottan elválik az ötfokú dallamok tömegétől.

Mindaz a dallamtípus, ami *ötfokú*, török-mongol népekkel hozható kapcsolatba. Őt ilyen stílus ismeretes nálunk. Az elsőt újabban ismertük föl korábbi zoborvidéki és somogyi szórványokhoz újabban társuló gyimesi, moldvai és mezősegi gyűjtések alapján. Ezek alacsony járású dallamok, sokszor csak négyfokúak vagy egy hanggal alapötfokúvá egészülnek ki. Sokszor zárulnak a megszokott moll alaphang alatti hangon. Szűk hangterjedelmük miatt dallammozgásuk korlátozott, felépítésük ismétléses, fejletlen, ezért rögtönzöttnek látszik. Ilyen dallamok csuvasoknál kb. 60%-ban élnek, egy burját-mongol kiadványban pedig szinte kizárólagosak. Minthogy ez a fejletlenebb stílus a magyar hagyományból már majdnem kiszorult, korábbinak látszik, mint a többi, nagyívű ötfokú stílusok. Vajon nem bolgár-török kölcsönszavaink régebbi rétegével együtt került hozzánk?

Sokban hasonló, talán belőle is származik(?), az ún. zsolártípus. Ez a do-re-mi-n recitáló, néha egy efölötti hangot, de inkább az alsóbbakat érintő dallam a moll alaphangon zárul. Székelyektől már korábban ismertük; rokonsága a Volga-vidéktől a Közel-Keletig ismert, nyomai a zsidó zsolárokkal a keresztény dallamkincsben is megmaradtak.

Mindezeknél nagyobb mennyiséget, szinte a magyar népdal kizárólagos régi rétegét jelentik az oktáv terjedelmű vagy még nagyobb, ereszkedő, fejlett dallamfelépítésű ötfokú dallamok. Ezek három rétegre oszthatók. Egyikük, az ún. „dudanóták”, nálunk már alig ötfokúak, de mind dallamszerkezetük – zárataik, dallamrész-isméltéseik –, főleg pedig ritmusuk tökéletesen megegyezik a Volga-vidéki, főleg cseremiszi ötfokú táncdallamokkal.

Legjelentősebb az ereszkedő, nagyívű, ötfokú dalok és a belőlük alakult kvintváltók rétege. Az előbbi igen gazdagon képviselt réteg, amelyben több közvetlen dallamegyezés is kimutatható cseremiszi, csuvas, tatár dallamok közt, de maga a stílus, közvetlen párhuzamok nélkül, kazáni tatároktól észak-kínai dallamokig virágzik. Már ennek a stílusnak példányaiban is néha feltűnik bizonyos törekvés ismétlésre: a dallam különböző helyein néha megjelennek terc, szekund, kvart sőt ritkán kvint távolságban ismételt részletek. Véleményem szerint ezeknek fokozatos tudatosulása és a legjobb megoldás általánosítása vezetett – magyaroknál – a kvintváltás kifejlesztésére. Ez a felépítés Európában ismeretlen, hasonlóan Euráziában, egyedül a cseremiszi-csuvas érintkezé-

terület egy kis darabján él Csebokszarítól nyugatra; onnan távolodva mindkét népnél fokozatosan eltűnik. Ez tehát egyiküknek sem saját hagyománya. Viszont azon a tájon még 1551-ben is említenek orosz források mozarokat cseremiszek és csuvasok közt felsorolva. Mindezek alapján véleményem szerint a magyarok alakították ki az ereszkedő-ötfokú stílusból – amit talán a kazároktól vagy a kazár birodalom mellett török környezetüktől tanultak – s a honfoglalás előtti besenyő támadás után – nem ketté, hanem háromfelé szakadva – vitte el egy elvált részük arra az északi földre. Ott környezetüknek átadták, illetve azokba beolvadva folytatták ezt a stílust; aminek fejlettsége, végső formai leszűrtsége nem lehet egy „őshazában visszamaradt” rész tulajdona, csak is egy késői fejlődés eredményét magával vivő, különvált csoporté. Az összefüggést a miénkkel pedig nemcsak maga a stílusegyezés bizonyítja, hanem a sorzárlat-típusoknak nagyfokú egyezése is – ami egy fejlett *szervezet* különböző megoldásait jelenti –, s ezen belül itt is több közvetlen dallamegyezés. (Két elszigetelt, távoli és más dallamos-sággal párosult kvintváltás ajánknál és esetleg egy dél-amerikai indián törzsnél nem jelenthet kizáró okot, sem összefüggést; amint a nyelvészetben sem a tárgyas ragozás a baszkoknál, sem a japánokkal egyező név-sorrendünk.)

A zenéhez hasonló messzire visszanyúló hagyományt csak néhány töredékes *néphitegyezés* jelenti a folklórban: obiugor teremtésmondák egy mondatra lerövidült változata hogy „az ördög embört, lovat ki birt furmálni, de mikó megindult, porrá vált”. Itt az ördög segítőtársa Istennek, demiurgosz. Ugyancsak ördög és Isten megegyezésével jött létre az „endrefalvi tógát” is, amely „keresztül van a világon” akárcsak a Numi Tarem ezüstgombos övéből ülededett Urál hegység, amikor is a teremtett földet, amely forgott, avval körülövezte. Valószínűleg ilyen ősi hiedelem töredéke a föld teremtése is a tenger mélyéről madár által fölhozott homokból.

De fennmaradt az obiugoroknál és hakasszoknál részletesen elbeszélte másik teremtésforma elhomályosult emléke is *meséinkben*: a láncon leeresztés. Székely mesehős, a Disznóficó a világ végén aranyláncon lógó bölcsőben nyugszik. Egy másik mesében a hős felhajt egy aranyalmát, amiből egy arancsillagon lógó palota lesz, amely arra fordul, amerre az áldott nap. Ismét másban a halhatatlanság királynéjának vára a világ végénél a levegőben függ. S még szélesebb körű ősi rokonsága van a „haj” indulatszónak, mert az Diószegi kutatása szerint közös uráli szellemhívó kiáltása volt a sámánoknak.

Ami ezeken kívül Keletről kimutatható néphitbeli egyezés folklórunkban, az már mind török-mongol népek körében él, különösen az Altaj hegységi hakasszoknál (akik állítólag eltörökösödött szamojédok). Idetartozik „égitest-szabadító” mesénk, amely szintén a teremtésben való közreműködést, a nap-hold (és csillagok) „megszerzésének” történetét tartotta fenn mesei formában. Török és mongol hőseinkben a hős még elrabolja Istenapósától az égitesteket – nálunk az elrabló sárkányoktól kell visszaszerezni –, de ott is ugyanolyan módon viszi a hős lova füléhez vagy nyerge mögé kötve a megszerzett égitesteket, mint meséinkben a sárkányok.

Máig élő eleme néphitünknek, hogy a földet egy vagy három (ritkán hét) cethal tartja a hátán, s mikor egyik oldalról a másikra fordulnak, földrengés támad. Ez az elképzelés a Volga-vidék török népeitől kelet-ázsiai népekig él sokféle változatban. Párhuzamos vele az az elképzelés, hogy ökör vagy bivaly tartja szarvai közt. Ez viszont araboknál és iszlám vallású török népeknél él s eljutott a volgai finn népekhez is. Mi valószínűleg a kazár birodalom népeitől tanultuk.

Valaha országzerte ismert volt a pütkösi királyválasztás: valami löversennyel vagy birkózással elnyert tisztség egy napig vagy egy évig tartó kiváltsággal. Sokfelé azt is el kellett szenvednie, hogy végigvonulva a falun hamuval, törmelékekkel meghajigálták. Ez

* A címmel kapcsolatban megjegyzem, hogy a népköltészetbe beleértem a mesét, sőt a mondát és egy esetben a népszokást is, így a hiedelemmonda-töredékeken keresztül a néphit elemei is bekerültek áttekintésembe.

az újbabilóniai időktől kezdve a Közel-Keleten elterjedt év végi gonoszűző szokás maradványa. Mi valahol a Fekete-tengertől és a Kaukázustól északra vagy a Káspi-tó és a belső-ázsiai hegyvidék közt tanulhattuk, mert mindezekkel a területekkel részletegyezések kapcsolnak össze.

Diószegi a *sámánhit* szinte minden elemét ki tudta mutatni elszórt folklórelemekből. Legbiztosabb ezek közt a *táltospárbaj*, amikor fekete és fehér bika alakjában küzdenek esőért vagy más okból, a még az emberektől kért segítség módja is egyezik: hogy az ellenfél lábát kell ütni vagy vágni bottal, karddal vagy bárdal. Ez a segítség ugyanígy jelentkezik az epikus énekek hőseinek birkózásában is, amit táltos mondáink gazdag adatai mellett a Szt. László-legenda ábrázolásai is fenntartottak. Ugyancsak gazdag keleti párhuzamai vannak meséink sajátos sárkányalakjainak is, akik egyáltalán nem kígyó formájúak, hanem ember alakú, de több fejű lények, lovon járnak, buzogányt hajigálnak, és birkóznak a hőssel. S talán meséink világ végén levő mágneshegye is a hőseinek világ végén elképzelt vashegyének emléke, amelyre a hős csak táltos lován tud fölrepülni, s ahonnan a világvége fenyegeti az emberiséget.

A néphitbe tartozik a *vérszerződés* szertartása is, aminek szertartásos szövegét balladánk szó szerint fenntartották: „Vérem a véreddel egy patakot folyon, testem a testeddel egy sírban nyugodjon, lelkem a lelkeddel Isten előtt álljon”. Ez nálunk a szerető holtteste fölött öngyilkos vőlegény ajkáról hangzik el, Szibériában még hőseinkben szerepel mint barátságkötési formula, amihez egyes változatokban még az ujj megvágása és a vér leszopása is hozzájárul.

Ezzel már eljutottunk a *hősköltészet*hez, aminek leggazdagabb maradványai balladánkban és meséinkben élnek. Illetve van egy szövegünk, amit tévesen balladánk közt tartottunk nyilván, holott lerövidült változata az egyik legáltalánosabb szibériai hőseinek-történetnek: az Alpamüs – Dzsoloi kán – Manasz eposzok kezdő jelenetének. A „Háznépe védelmében elesett hős”, Kerekes Izsák története fenntartotta amazok legrégebbi elemét, a mély álomból háromszor élesztgetett hőst, aki aztán megvív a közelgő ellenséggel, s – nálunk – meghal. Az alvó mitikus hős a világrend zavartalanságát jelenti, amit az ellenség megzavar, ezért kell fölébrednie, s az ellenség elpusztítása után, a helyreálló világrendben újra álomba merül (amint ezt az erdélyi Demény István Pál kimutatta). Szövegünk hosszú élete egykori általános ismeretére vall, rövidege valami korai, rövidebb epikumra mutat, s késői utóélete, fogalmazása az énekesektől félnépi környezetbe leszálló hagyományára enged következtetni. Minthogy vogulok is ismerik, nem lehetetlen, hogy még velük való együttélésünkben kaphattuk egy akkori – első? – török hatásból.

Hasonló nagyon ősi epikus hagyományból örökölték meséink egy sor *motívumot*: a beszélni tudó, néha hatlábú táltos lovat, mely gazdáját az égi és föld alatti rétegekbe röpíti; a hős birkózását sárkány ellenfelével, amikor egymást derékig, hónaljig majd nyakig vágják a földbe. Mitikus hőseinek-elem még az elrabolt és visszaszerzett feleség, akit a hős jószágával együtt aranyalmává változtatva visz haza. A mongol-török énekekben a hős égi származását jelző nap-hold-csillagok a feje mellett vagy mellén-hátán néha lábainál szintén megvannak nálunk a Szálláskereső Jézus balladában és a Júlia szép lány égből alászálló báránynál, sőt még archaikusabban a regösének csodaszarvasának alakján. Ugyanebbe a rétegbe tartozik az Elcsalt menyecske (Molnár Anna) ballada fa alatti jelenete a „fejbenkereséssel” (ami tetvezés mint ősi kedveskedés), s ami a hőseinkben a világfa alatt történik, vagy az alvilág urának vasházában.

Újabb réteget, de még mindig ősit képvisel néhány balladában fenntartott *hőseinek-elem*. Az „Élégetett házasságtörő” (Barcsai) történetébe beillesztett ételkérési jelenet a

ládából előkerülő ellenféllel, annak kivégzése, a választás három halálnem közül, amelyből az asszony a legkönnyebbnek hittet választja a legszörnyűbb halált, s még előbb a hazulról elküldés, majd a gyermek figyelmeztetése, hogy anyja Barcsait szereti – keleten a táltos ló figyelmezteti a hőst –; mindez ismeretlen a ballada eredeti mesevázában, s általában Európában. A Szívtelen anya (Budai Ilona) története és egy mesénknek Európában ismeretlen kezdőmotívuma egy másik Altaj-vidéki történetből ered: az ellenség elől menekülő asszony leteszi gyermekét az útra, akit farkasok vesznek oltalmukba. Még újabb fejlődési fokot jelent a „Möndölöcskék” (vagyis bárányok) néven ismert mesetípus. A bárányokat követő fiú a folyón át – ami lemossa húsát s a túloldalon szebb nő ki helyette – tulajdonképpen a másvilágra jut, akárcsak a megfelelő hőseinkben a bátyja levágott fejéért az alvilágba leszálló hősnő. Ott mindketten azonos bűnhődéseket látnak: sovány réten kövér tehenet-paripát, dús fűben pedig soványt; ami a jószívű szegényt és fősvény gazdagot példázza; vízből edénnyel mergető asszonyt, aki életében vizet kevert a tejbe, azért kell azt kimeregetnie; egymással verekedő, de ártani nem képes kutyákat – ezek veszekedő házastársakat jelentenek – végül fákon ücsörgő madárfiókákat, amelyek nálunk keresztleletlenül elhalt gyermekek. Mindez a hőseinkben már keleti vallások hatását mutatja, s pontos megfelelései a magyar mesékben aránylag késői átvételre mutatnak – talán közvetlenül a honfoglalás előttre. Ilyen újabb elemek lehetnek a szó szerint egyező formulák is két balladában: „Egy elémentében gyalogösvényt vága, visszajövetibe szekéruat csapa” (a Császár tömlőcéből szabadult úrfiak és a Kerekes Izsák), ami Keleten már a seregeket szerepeltető hőseinkben él; vagy a „Köszönd, hogy öreganyádnak szólítottál” mese-formula, ami a Kaukázusig nyúló arab mesestílus közhelye, s mi a Kaukázus előterében kaphattuk. Ugyanott tanultuk a „Falbaépített feleség” (Kőműves Kelemen) alapötletét és több fogalmazási részletét. Ugyancsak ebben az időszakban és környezetben jutott el hozzánk a pünkösdi királyság már tárgyalt szokása is.

De a *költői stílusnak* is maradtak fenn hagyományunkban olyan elemei, amiket még honfoglalás előtti – néha igen ősi – időkből hoztunk magunkkal. A mesekezdet „Hol volt, hol nem volt”, vagyis a bizonytalanság, a távoli múlt jelzése igenlő-tagadó mondatpárral, közös obiugor rokonainkkal. Népdalaink két párhuzamos képe, amivel tulajdonképpen hasonlatot fejezünk ki egy természeti kép és egy lelkiállapot között, a Volga-vidéki rokonnépektől Észak-Kínáig van elterjedve, Európában viszont ismeretlen (amint Lükő Gábortól tudjuk). De talán legrégebbi és igen mélyre beivódott, szívszívó hagyomány a halott ajkára adott, első személyes elmondása saját halála történetének és búcsúzkodása. Ezt a vogul medveénekektől a türk orkhoni feliratokig élő stílusfogást már középkori krónikásunk is leírja – félreértve –, hogy a hét vezér magáról szerzett énekeket. De még a 17. században a török ellen elesett Kádár István énekeiben is ő maga búcsúzik társaitól, s a kántori búcsúztatóban annyira általános volt ez a szokás, egészen a legfelső rétegekig, hogy még Csokonainak is a „Lélek halhatatlansága” filozofálása után „Maga a búcsúztató”-ban a halott grófnő szájára kellett adnia a sorozatos búcsúzkodást a jelenlévő rokonoktól. A nép pedig még a huszadik században is így fogalmazta meg a szerencsétlenül jártak történeteit az ún. „sirató balladákban”. Ez a hagyomány tehát az ugorokkal való együttélés korától él a legújabb időkig és a legszélesebb társadalmi környezetben.

Mindez a sok hagyomány, akármilyen elváltozásokkal vagy töredékesen mutatható is ki ma már, együttesen egy igen erős és széles körben fenntartott keleti hagyományról tanúskodik. Elveszett egykori írásos forrásaink helyett az élő emlékezet tartotta fenn napjainkig. Csak a tudományra várt a feladat, hogy földerítse eredetét.